

Особливості самоактуалізації студентської молоді

Ягнюк Я.К.

Статтю присвячено особливостям особистості і міжособистісним стосункам студентів з різним рівнем самоактуалізації. Обґрунтовано наявність взаємозв'язку особливостей особистості і міжособистісних стосунків студентської молоді з рівнем самоактуалізації. Показано, що рівень самоактуалізації не залежить від віку студентської молоді, оскільки роки навчання можуть бути витрачені на реалізацію інших значимих потреб. Виявлено взаємозв'язок рівня асертивності з рівнем самоактуалізації студентів, при цьому асертивність має свої особливості в залежності від рівня самоактуалізації молоді людини.

Ключові слова: самоактуалізація, студентська молодь, міжособистісні стосунки, асертивність, особливості особистості студентів.

Статья посвящена особенностям личности и межличностным отношениям студентов с разным уровнем самоактуализации. Обосновано наличие взаимосвязи особенностей личности и межличностных отношений студенческой молодежи с уровнем самоактуализации. Показано, что уровень самоактуализации не зависит от возраста студенческой молодежи, поскольку года обучения могут быть потрачены на реализацию других значимых потребностей. Выявлена взаимосвязь уровня асертивности с уровнем самоактуализации студентов, при этом асертивность имеет свои особенности в зависимости от уровня самоактуализации молодого человека.

Ключевые слова: самоактуализация, студенческая молодежь, межличностные отношения, асертивность, особенности личности студентов.

Article is devoted to the peculiarities of personality and interpersonal relationships of students with different levels of self-actualization. Substantiated the existence of the relationship of personality characteristics and interpersonal relationships of students with a level of self-actualization. It is shown that the level of self-actualization does not depend on the age of students, as years of training can be spent on the implementation of other important needs. The interrelation of the level with the level of self-actualization asertivnosti students with asertivnost has its own characteristics depending on the level of self-actualization of young people.

Keywords: self-actualization, students, interpersonal relationships, asertivnost, personality characteristics of students.

У сучасної молоді самоактуалізаційний потенціал значним чином блокується агресивним оточуючим середовищем. Формування суспільства, орієнтованого на споживання, створює нові цінності, що знаходяться у віддаленні від цінностей самоактуалізації, які сприяють оптимальному й здоровому функціонуванню, суб'єктивному благополуччю й наповненості життя людини, його конструктивності.

Тенденція самоактуалізації знаходиться в суб'єктивному протиріччі з актуальними цінностями сучасного суспільства, тому молоді люди схильні до зниження внутрішнього конфлікту й драматизму за рахунок психологічних стратегій.

Спроби актуалізувати внутрішні конфлікти створюють внутрішнє поле для суб'єктивного перегляду ролі й місця самоактуалізаційної тенденції у власному житті молоді людини. Саме тому вивчення самоактуалізації молоді особистості є вкрай важливим у сучасних умовах українського суспільства.

Метою цієї роботи було вивчення особливостей особистості і міжособистісних стосунків студентів з різним рівнем самоактуалізації.

Відповідно до мети роботи були поставлені завдання дослідження:

- 1) виявити взаємозв'язок рівня самоактуалізації з особливостями особистості і міжособистісних стосунків у студентської молоді;
- 2) визначити особливості міжособистісних стосунків студентської молоді з різним рівнем самоактуалізації;
- 3) визначити особливості особистості студентської молоді з різним рівнем самоактуалізації;
- 4) визначити особливості асертивності студентської молоді з різним рівнем самоактуалізації;
- 5) виявити залежність рівня самоактуалізації від віку студентської молоді.

Для реалізації поставлених завдань використовувалися наступні методики:

- 1) для вивчення особливостей особистості студентської молоді – методика «Велика п'ятірка» особистісних якостей» А.Г.Грецова;
- 2) для вивчення особливостей самоактуалізації студентів – модифікований опитувальник діагностики самоактуалізації особистості «САМОАЛ» А.В.Лазукіна в адаптації Н.Ф.Калиної;
- 3) для вивчення особливостей міжособистісних стосунків студентської молоді – методика діагностики міжособистісних стосунків Т.Лірі; тест «Асертивність» В.М.Льова.

Методи статистичної обробки матеріалу. Кількісна обробка отриманих у ході дослідження результатів передбачала використання методів математичної статистики (програмний пакет SPSS, 16 версія): методи множинної статистики (кореляційний аналіз Пірсона, U-критерій Манна – Уїтні, критерій незалежності χ^2).

Дослідницьку вибірку склали студенти 1-5 курсів Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна та Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» у віці 16-23 роки (середній вік – 19,5 років) у кількості 168 чоловік.

Для визначення особливостей особистості і міжособистісних стосунків у студентів з різним рівнем самоактуалізації були проаналізовані три групи досліджуваних, які були виділені методом контрастних груп: студенти з низьким рівнем самоактуалізації (27 чоловік), студенти з середнім рівнем самоактуалізації (114 чоловік) та студенти з високим рівнем самоактуалізації (27 чоловік).

Результати та їх інтерпретація. Для підрахунків кореляцій між даними було використано коефіцієнт кореляції r Пірсона, а за допомогою непараметричного U-критерію Манна-Уїтні здійснювався порівняльний

аналіз даних з високим і низьким рівнями самоактуалізації.

Взаємозв'язок рівня самоактуалізації з особливостями особистості і міжособистісних стосунків у студентської молоді.

Статистична перевірка достовірності взаємозв'язку рівня самоактуалізації з особливостями особистості і стосунків у студентської молоді здійснювалася за допомогою коефіцієнту r Пірсона та програми SPSS (16 версія).

Виявлена значима позитивна кореляція між усіма шкалами самоактуалізації, а саме: «орієнтація в часі», «цінності», «погляд на природу людини», «потреба в пізнанні», «креативність», «автономність», «спонтанність», «саморозуміння», «аутосимпатія», «контактність», «гнучкість у спілкуванні» корелюють з загальним показником самоактуалізації. Отримані дані говорять про те, що при збільшенні показника однієї з перерахованих вище шкал, загальний показник самоактуалізації також матиме тенденцію до підвищення. Це означає, що загальний показник адекватно відбиває всі вказані авторами тесту аспекти самоактуалізації.

Окрім цього, найбільше кореляцій із іншими шкалами самоактуалізації отримано за шкалою «орієнтація в часі». Це може говорити про те, що досліджувані у своєму особистісному розвитку активно реалізують принцип «тут і тепер», їх минуле, сьогоднішнє й майбутнє логічно пов'язані і час не представляється розірваним. При розвитку якостей, які мають на увазі в інших шкалах, може спостерігатися тенденція ще більшою мірою цінувати і насолоджуватися справжнім, актуальним моментом.

Шкала «орієнтація в часі» не корелює лише зі шкалою «саморозуміння». На нашу думку, це можна пояснити тим, що людям, які самоактуалізуються, властиве розуміння себе, але до цього вони приходять не відразу, а у більш зрілому віці через недостатній досвід, більшу орієнтацію на оточуючих і, можливо, недостатню кількість знань самих себе. Тому відсутність кореляції шкали «саморозуміння» зі шкалою «орієнтація в часі», а також рядом інших шкал («цінності», «погляд на природу людини», «потреба у пізнанні», «креативність») пояснюється через недостатній життєвий досвід досліджуваних.

Виявлена відсутність кореляції шкали «погляд на природу людини» зі шкалами: «потреба в пізнанні», «креативність», «автономність», «спонтанність», «саморозуміння», «контактність», «гнучкість у спілкуванні»; тобто, з переважною більшістю шкал. Такий результат також можна пояснити, виходячи з вікових особливостей досліджуваної вибірки, у якої ще не накопичився достатній життєвий досвід і знання, щоб сформулювати свою думку відносно понять «саморозуміння» та «погляд на природу людини». До того ж, за умов зміни українського суспільства молодій людині важче зорієнтуватися і скласти певну й постійну думку про людей, що оточують її.

Шкала «креативність» корелює з більшістю шкал (за винятком, шкали «саморозуміння» і шкали «погляд на природу людини»). Це ще раз підтверджує ідею про те, що людина, яка розвивається, є творчою й має творче відношення до життя.

Відсутні кореляції шкали «потреба в пізнанні» зі шкалами: «погляд на природу людини», «саморозуміння», «спонтанність». Тут, мабуть, вік можна назвати в якості чинника, що сприяє самоактуалізації. Значимі кореляції з іншими шкалами можуть вказувати на те, що студентська молодь, для якої характерний особистісний ріст і розвиток, прагне до нових вражень, нових знань, навіть, якщо вони не задовольняють їх потреби.

Шкала «автономність» також не корелює тільки з двома шкалами: «потреба в пізнанні» і «цінності». На наш погляд, це говорить про те, що досліджувані незалежно від того, чи розділяють вони цінності, виділені А.Маслоу [3], чи ні, розвиваючись, відчують себе вільними і незалежними.

Відносно шкали «цінності» спостерігається відсутність кореляції з такими шкалами як «спонтанність», «контактність» і «гнучкість у спілкуванні», «саморозуміння», «автономність». Це може говорити про те, що студенти, які самоактуалізуються, можуть не розділяти всі цінності, запропоновані А.Маслоу, оскільки вони були виділені в інший час і в іншій культурі. Проте, це не говорить про те, що у досліджуваних немає власної системи цінностей, оскільки вона може не повністю співпадати з системою цінностей, запропонованою А.Маслоу.

Слід зазначити, що виявлена значима позитивна кореляція шкали «аутосимпатія» з усіма шкалами самоактуалізації. Це говорить про те, що незалежно від того, яким чином здійснюється самоактуалізація, студенти, що самоактуалізуються, мають стійку адекватну самооцінку.

Особливості міжособистісних стосунків студентської молоді з різним рівнем самоактуалізації. Кореляційний аналіз між шкалами самоактуалізації і шкалами типів міжособистісних стосунків показав наступні результати.

Виявлені значимі кореляції між шкалою «авторитарність» і такими шкалами самоактуалізації як «креативність», «автономність», «саморозуміння», «аутосимпатія», «контактність» і загальним показником самоактуалізації.

Авторитарний тип стосунків є характерним для людей, які домінують, енергійні, компетентні, авторитетні лідери, що вимагають до себе повагу, наполегливі, в усьому прагнуть покладатися на свою думку. Шкала «автономність» може припускати такі якості як домінують, прагнення покладатися на свою думку, шкала «контактність» - лідерство, шкала «аутосимпатія» - компетентність, вимогу поваги, шкала «саморозуміння» - наполегливість (людина знає, чого хоче), прагнення покладатися на свою думку, шкала «креативність» може бути пов'язана з такою характеристикою як енергійність. Таким чином, ми бачимо, що авторитарний тип стосунків корелює з самоактуалізацією: чим більше проявляється самоактуалізація, тим яскравіше можуть проявлятися риси, властиві людині з авторитарним типом стосунків.

Спостерігається наявність кореляції між егоїстичним типом стосунків і такими шкалами самоактуалізації як «потреба в пізнанні», «автономність», «саморозуміння», «аутосимпатія», «контактність». Пряма кореляція зі шкалою «аутосимпатія» пояснюється тим, що егоїстичній людині властива орієнтація на себе, яка проявлятиметься в позитивній самооцінці. Кореляція зі шкалою «автономність» говорить про незалежність,

властиву людям з егоїстичним типом стосунків. Кореляція зі шкалою «контактність» може бути пояснена тим, що люди, у яких виражений егоїстичний тип стосунків, схильні до хвастошів, перекладання своїх проблем на інших людей. Кореляція зі шкалою «саморозуміння» можна пояснити тим, що люди з вираженим егоїстичним типом стосунків обачливі, знають свої позитивні якості, знають чого хочуть, у чому перевершують інших, тобто, в деякому розумінні, знають себе. «Потреба в пізнанні» корелює з переважаючим егоїстичним типом стосунків тому, що такі люди прагнуть бути над усіма, маніпулювати іншими, а це означає, що їм треба знати засоби, яким чином цього можна досягти.

Агресивний тип стосунків корелює тільки зі шкалою «автономність». Це означає, що при підвищенні рівня агресивності може спостерігатися підвищення рівня автономності. Причиною цього може бути те, що, охороняючи власну свободу і автономність, людина іноді повинна проявляти агресію.

Спостерігається зворотна кореляція між підозрілим типом стосунків і такими шкалами самоактуалізації як «орієнтація в часі», «цінності» і «погляд на природу людини». Людині з цим типом стосунків властиві такі риси як злісне сприйняття світу, злопам'ятство, розчарованість у людях. Усі ці риси протилежні до рис, які описуються в шкалі «погляд на природу людини»: віра в людей, у могутність людських можливостей, симпатія і довіра до людей, доброзичливість. Такі риси підозрілого типу як злопам'ятство, невдоволення, відчуженість по відношенню до світу протиставляються таким рисам, описаним в шкалі «орієнтація в часі», як: здатність жити сьогоднішнім й насолоджуватися актуальним моментом, не порівнюючи його з минулим. І цінності, запропоновані А. Маслоу, зокрема, самодостатність, справедливість, досконалість, унікальність протиставляються таким якостям, властивим підозрілому типу, як сприйняття світу, як ворожого і злого, схильність до сумніву в усьому, невдоволення всім, критичність, розчарованість.

Зворотна кореляція спостерігається між підпорядковуваним типом стосунків і такими шкалами як «орієнтація в часі», «автономність», «саморозуміння», «аутосимпатія», «контактність». Підпорядковуваний тип стосунків включає, що людина, якій він властивий, не має власної думки, є слабовільною. Ці риси протилежні до рис, описаних в шкалі «автономність», яка припускає прагнення до незалежності. Таким чином, при підвищенні рівня автономності може спостерігатися тенденція зменшення рівня підпорядкованості. Підпорядковувана людина ставить себе на останнє місце, отже, може спостерігатися зворотна кореляція зі шкалою «аутосимпатія», де людина характеризується позитивною самооцінкою. Окрім цього, підпорядковувана людина пасивна, слухняна, легко бентежиться. Ці якості говорять про низьку міру контактності. Така людина звикла завжди слухатися інших і не має власної думки, тобто їй важко зрозуміти, чого вона сама хоче, і хто вона є. Крім того, тому що вона завжди виконує чийсь обов'язки, вона не здатна насолоджуватися справжнім моментом.

Виявлена пряма кореляція між дружлюбним типом стосунків і шкалами: «цінності», «погляд на природу людини» і «креативність». Це може пояснюватися тим, що доброзичлива людина приймає інших, гнучка, компромісна, товариська, справедлива, проста завдяки наявності творчого відношення до життя й власної унікальності.

Пряма кореляція також виявлена між шкалами «потреба в пізнанні», «креативність», «цінності», «погляд на природу людини», «саморозуміння» і таким типом стосунків як альтруїстичний. Причиною цієї кореляції може бути те, що людині з альтруїстичним типом стосунків властиві такі риси: доброзичливість, по відношенню до інших людей проявляє співчуття, симпатію, турботу, ласку, вміння підбадьорити, чуїна.

Порівняльний аналіз груп з високим і низьким рівнями самоактуалізації показав, що існують достовірні відмінності між рівнем вираженості таких типів стосунків як авторитарний, егоїстичний, агресивний, альтруїстичний у студентської молоді з високим і низьким рівнями самоактуалізації. Авторитарний, егоїстичний і альтруїстичний типи міжособистісних стосунків більше виражені у студентської молоді з високим рівнем самоактуалізації, а агресивний тип - у студентської молоді з низьким рівнем самоактуалізації.

Авторитарний тип стосунків може бути властивий людям з високим рівнем розвитку самоактуалізації, оскільки такі люди припускають наявність власної думки, незалежної від думки інших, компетентність, енергійність, наполегливість.

Егоїстичний тип стосунків більше виражений у групі з високим рівнем самоактуалізації, можливо, через те, що люди, які самоактуалізуються, не надто критично ставляться до своїх недоліків і слабкостей, не обтяжені надмірним відчуттям провини, сорому і тривоги, приймають свою фізіологічну природу з задоволенням.

Альтруїстичний тип стосунків виражений більше у людей з високим рівнем самоактуалізації ймовірно тому, що людям, які самоактуалізуються, властивий громадський інтерес, який проявляється в глибокому почутті близькості з людьми, щирому бажанні допомогти оточуючим поліпшити себе. Це прагнення виражається почуттям співчуття, симпатії і любові до усього людства.

У людей з низьким рівнем самоактуалізації більше виражений агресивний тип стосунків, який може бути пов'язаний з тим, що вони не відчувають вищеперелічених альтруїстичних спонукань і проявляють по відношенню до інших людей ворожість, схильні в усьому звинувачувати оточення, глузливі. Люди з високим рівнем самоактуалізації, у свою чергу, спокійно переносять слабкості інших.

Особливості особистості студентської молоді з різним рівнем самоактуалізації. Кореляційний аналіз Пірсона між рівнем самоактуалізації і компонентами особистості дав наступні результати: виявлено прямий зв'язок між рівнем відкритості і рівнем самоактуалізації ($r=+0.258$, $p\leq 0.01$) та зворотній зв'язок між рівнем нейротизму і рівнем самоактуалізації ($r=-0.213$, $p\leq 0.01$).

Прямий кореляційний зв'язок спостерігається між рівнем відкритості і такими шкалами самоактуалізації як «орієнтація в часі», «цінності», «погляд на природу людини», «потреба в пізнанні», «креативність» і «контактність». Відкритість до нового досвіду передбачає відкритість до нових контактів, до нових ідей (схильність до творчості), до нового досвіду (потреба в пізнанні), легкість орієнтування в нових ситуаціях, неупередженість, прагнення пізнати істину. Усі ці якості присутні у вище описаних шкалах самоактуалізації.

Отже, при підвищенні рівня відкритості може проявлятися тенденція до підвищення рівня самоактуалізації.

Простежується зворотній зв'язок між нейротизмом і такими шкалами самоактуалізації як «орієнтація в часі», «погляд на природу людини», «саморозуміння» і «аутосимпатія». Це говорить про те, що при підвищенні рівня нейротизму може спостерігатися тенденція до зниження рівня вищеперерахованих шкал. Причиною цього може бути те, що люди з високим рівнем нейротизму емоційні, нестійкі до стресу, а ці якості перешкоджають саморозумінню і формуванню стабільної позитивної самооцінки. До того ж, довго переживаючи або перебуваючи в стресовому стані від попередніх подій, такі люди можуть пропускати справжні, менш значимі події.

Відсутність кореляції між екстраверсією і рівнем самоактуалізації може говорити про те, що процес самоактуалізації не залежить від того, чи спрямована особа на зовнішній (екстраверт) або на свій внутрішній світ (інтроверт).

Не виявлено кореляції між загальним рівнем самоактуалізації і доброзичливістю. Проте, спостерігається прямий кореляційний зв'язок між шкалою «погляд на природу людини» і доброзичливістю ($r=+0.225$, $p\leq 0.01$). Це може говорити про те, що при розвитку таких якостей як віра в людей, симпатія і довіра до людей підвищується тенденція до доброзичливості. На нашу думку, це відбувається тому, що в саму характеристику шкали «погляд на природу людини» входить таке поняття як доброзичливість.

Відсутня кореляція між шкалою «свідомість» і загальним показником самоактуалізації, але існує прямий зв'язок між свідомістю та шкалами «орієнтація в часі» ($r=+0.235$, $p\leq 0.01$) і «потреба в пізнанні» ($r=+0.177$, $p\leq 0.05$). Це може бути пояснено тим, що при високому рівні свідомості люди пунктуальні, цілеспрямовані, а значить, - орієнтуються в часі. А наявність прямої кореляції між рівнем свідомості і прагненням до пізнання може говорити про те, що при підвищенні рівня свідомості може спостерігатися підвищення потреби до пізнання. Причиною цього може бути те, що такі якості як цілеспрямованість і наполегливість пов'язані з бажанням пізнання нового.

Порівняльний аналіз груп з високим і низьким рівнями самоактуалізації показав, що існують достовірні відмінності між нейротизмом і відкритістю у студентської молоді з високим і низьким рівнями самоактуалізації. Нейротизм більше виражений у групи досліджуваних з низьким рівнем самоактуалізації, а відкритість - з високим рівнем самоактуалізації.

Виразеність нейротизму у студентської молоді з низьким рівнем самоактуалізації може бути пов'язана з тим, що для нейротизму характерна емоційна нестійкість, низька пристосованість до стресу. А для людей, що самоактуалізуються, характерне збереження спокою і незворушності, коли їх досягають особисті нещастя і невдачі.

Відкритість більше виражена у студентської молоді з високим рівнем самоактуалізації, можливо, тому, що самоактуалізації властива висока потреба в пізнанні, яка включає жадобу до нового, інтерес до об'єктів, що припускає відкритість новому досвіду, легкість сприйняття нового.

Особливості асертивності студентської молоді з різним рівнем самоактуалізації. Кореляційний аналіз між рівнем самоактуалізації та асертивністю дав наступні результати: при підвищенні рівня самоактуалізації рівень асертивності має тенденцію до підвищення ($r=+0.197$, $p\leq 0.05$). Це підтверджує ідею А.Маслоу [] про те, що самоактуалізація проявляється в асертивній поведінці (відповідальній, незалежній), у готовності відстоювати свої позиції, у наявності здібностей людини прислухатися до самої себе, тобто, орієнтуватися не на думку інших, а на свій досвід, «прислухатися до голосу імпульсу».

Порівняльний аналіз груп з високим і низьким рівнями самоактуалізації показав, що існують достовірні відмінності особливостей асертивності у досліджуваних з високим і низьким рівнями самоактуалізації, а саме: у студентської молоді з високим рівнем самоактуалізації рівень асертивності вище. Це може бути пояснено тим, що самоактуалізація припускає наявність такої риси як асертивність, яка розуміється як відповідальність, здатність покладатися на свою думку і бути незалежним.

Залежність рівня самоактуалізації від віку студентської молоді. Статистична перевірка достовірності залежності рівня самоактуалізації від віку студентської молоді здійснювалася за допомогою критерію незалежності χ^2 та програми SPSS (16 версія). Виявлено, що рівень самоактуалізації не пов'язаний з віком досліджуваної вибірки (Таблиця 1). Це підтверджується відносно невеликим значенням критерію χ^2 (39,779) та достатньо високим значенням р-рівня ($p=0,228$), тобто низькою статистичною значущістю.

Таблиця 1

Залежність рівня самоактуалізації від віку студентської молоді

	Значення	Ст. св.	Асимпт. значим. (2-стороння)
Хі-квадрат Пірсона	39,779 ^a	34	0,228
Відношення правдоподібності	52,384	34	0,023
Залежність (лінійна-нелінійна)	1,778	1	0,182
Кількість допустимих випадків	82		

Враховуємо, що $n=82$ (кількість досліджуваних).

Рівень самоактуалізації студентів старших курсів не являється вище, ніж рівень самоактуалізації студентів молодших курсів. На наш погляд, це говорить про те, що різниця у віці студентської молоді не є значимою і необхідною для зміни рівня самоактуалізації. Причиною цього може бути те, що різниця у віці не є великою і студентська молодь потрапляє під одну вікову категорію, яка зайнята одним видом діяльності, що у цей період не відбувається перехід на інший етап вікового розвитку. Таким чином, ми можемо зробити

висновок, що навчання в університеті не гарантує розвиток самоактуалізації, роки навчання можуть бути витрачені на реалізацію інших значимих потреб.

Висновки

1. У студентської молоді з високим рівнем самоактуалізації більше виражені такі типи міжособистісних стосунків як авторитарний, егоїстичний і альтруїстичний, а у студентської молоді з низьким рівнем самоактуалізації - агресивний. Наявність авторитарного і егоїстичного типу говорить про те, що тенденція до самоактуалізації, яка вимірюється опитувальником, може маскуватися під інші особистісні тенденції, у тому числі, і негативні утворення.

2. У студентської молоді з низьким рівнем самоактуалізації спостерігається більш високий рівень нейротизму, а у студентської молоді з високим рівнем самоактуалізації - відкритості.

3. У студентської молоді з високим рівнем самоактуалізації асертивність виражена більше, ніж у студентської молоді з низьким рівнем самоактуалізації.

4. Рівень самоактуалізації не залежить від віку студентської молоді.

В якості перспективи подальшого дослідження можна запропонувати розглянути шляхи розвитку самоактуалізації в сучасному українському суспільстві, створити методичні рекомендації для особистісного росту студентської молоді, які можуть бути використані при розробці програми соціально-психологічної підтримки студентів, що самоактуалізуються.

Література

1. Вахромов Е.Е. Самоактуализация и жизненный путь человека. – М.: ПИРАО, 2002. - С. 147-164.
2. Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
3. Маслоу А. Самоактуализация // Психология личности. Тексты. - М.: МГУ, 1982. - С. 108-117.
4. Наследов А.Д. SPSS 15: профессиональный статистический анализ данных. – СПб.: Питер, 2008. – 416 с.